

Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv),
Hai-Nyzhnyk@ukr.net

**The occupation and annexation of the Crimea to Russia in 2014
as an act of aggression against Ukraine, the course of the invasion
and evidence of international crimes**

Reveals the initial aggression of Russia against Ukraine, including the progress of the invading forces of the Russian Federation to the Crimean Peninsula, a reaction to the fact of its occupation and annexation of the Kremlin's top political and military leadership of Ukraine in Kiev. Analyzed and communicated the fact of military invasion and resolve undeclared war of Russia against Ukraine and breach of the official Moscow international treaties and international law.

Keywords: Russian–Ukrainian war, occupation of Crimea, Russian aggression.

* * *

УДК 355.337.2(477)(093)«2014–2015»

Стасюк Ю. М.,

ад'юнкт науково–дослідного центра воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. Івана
Черняховського (Україна, Київ), yura.stasyuk.1975@i.ua

**ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УЧАСТЬ ДОБРОВОЛЬЧИХ
БАТАЛЬЙОНІВ В АНТИТЕРОРИСТИЧНІЙ ОПЕРАЦІЇ**

Діяльність добровольчих формувань на сході України на цей час мало вивчена. Метою написання статті є аналіз найважливіших історичних джерел зі створення добровольчих формувань та їх діяльності в зоні АТО на сході України. Автор статті вперше спробував дослідити джерельну базу з цієї теми. На основі авторської інтерпретації проблеми запропоновано поділ історичної джерельної бази на групи.

У статті відображено авторський аналіз та систематизацію, основні шляхи дослідження історичних джерел, які містять безпосередню чи опосередковану інформацію про створення, діяльність та розформування чи перепідпорядкування добровольчих військових формувань (загальнозв'язана назва – добровольчі батальйони), охарактеризовано архіви України щодо наявності матеріалів про добровольчі батальйони.

Узагальнюючи результати власного дослідження, автор доходить висновку, що в цілому наявна джерельна база з цього питання створює можливості для поглибленого вивчення історії створення, становлення й діяльності добровольчих формувань та їх ролі в АТО в окремих районах Донецької і Луганської областей України.

Ключові слова: добровольчі батальйони, добровольчі формування, російська агресія, історичні джерела.

Створення добровольчих військових формувань стало реакцією українського суспільства на події в державі 2014–2015 рр.: порушення територіальної цілісності України через агресію Російської Федерації, якій передувала анексія Криму. На сьогодні процес організації та діяльності добровольчих формувань в зоні АТО на Сході України є маловивченим. Існують нечисленні спроби фіксації та аналізу цього феномену. А саме: звіт від 16 травня 2015 року закордонної фундації «Відкритий Діалог», автор проекту Агнешка Гуральська [24], де обговорюється явище виникнення українських добровольчих батальйонів, що беруть участь в антитерористичній операції (АТО), в загальних рисах характеризується їх специфіка, роль та значення під час конфлікту на Сході України; стаття Юрія Бутусова [6] від 29 серпня 2014, в якій автор визначив мету та причини створення добровольчих формувань, запропонував їх поділ на види, коротко схарактеризував здобутки добровольчих батальйонів на прикладі діяльності деяких із них. Існує також низка подібних статей [4; 28].

Зазначимо, що досі не було здійснено спроб дослідження джерельної бази створення та діяльності українських добровольчих формувань у зоні проведення АТО, тому автор статті взяв за мету проаналізувати найважливіші історичні джерела із зазначеної проблематики.

На підставі вивчених історичних джерел зі створення добровольчих формувань та їхньої діяльності в зоні АТО на сході України автор статті пропонує здійснити поділ джерельної бази на такі групи: архівні матеріали, нормативно–правові акти (Конституція України, укази Президента України, постанови Верховної Ради України, кабінету Міністрів в тих частинах, що стосуються добровольчих формувань), опубліковані документи, (зміст яких торкається досліджуваного питання), матеріали преси, матеріали із глобальної електронної мережі, спогади свідків.

На сьогодні в Україні нараховується 47 державних архівних установ [12], а крім них існують ще й приватні архівні зібрання. Тому перед автором статті постало завдання виявити, в яких архівах присутні матеріали стосовно теми статті від моменту оголошення особливого стану [18; 21] в Україні до того часу, коли державою було поставлено офіційне завдання інтегрування добровольчих формувань [49] до складу Збройних Сил України (ЗСУ), Міністерства внутрішніх справ України (МВС), Національної гвардії України (НГУ), інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів.

Виявлено основні фактори (ініціатори), які впливали на процес формування добровольчих формувань та їхньої діяльності в зоні АТО та відповідно можуть бути фондоутворювачами архівних матеріалів. Їх можна розділити на дві групи.

До першої зараховано ініціатори, які безпосередньо та активно брали участь у формуванні проукраїнських добровольчих загонів. Це – громадські об'єднання, партії, місцеві органи самоврядування, обласні державні адміністрації. Документи щодо їхньої діяльності могли бути зосереджені лише в центральних та місцевих державних архівних фондах [14]. Автор статті здійснив пошук на сайтах архівів [40] фондів щодо наявності матеріалів, наданих ініціаторами. Встановлено, що на офіційних сайтах архівів відсутня інформація про наявність документів, навіть таких, які б опосередковано стосувалися теми дослідження.

До наступної групи факторів автор відніс ЗСУ, НГУ, МВС, СБУ, які вплинули опосередковано на створення добровольчих формувань та активно на їхню діяльність в ході АТО на сході України. Спільним для них є те, що всі вони – суб'єкти АТО [19]. Проведено пошук на офіційних сайтах їхніх галузевих архівів наявності сформованих нових фондів. У підсумку, лише в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України з 2015 року створено фонд під найменуванням «Штаб АТО на території Донецької та Луганської областей» [38].

Авторові вдалося працювати з матеріалами зазначеного фонду. До речі, його матеріали є закритими в переважній більшості. Публікація статті у відкритому виданні не дає змоги автору повністю відобразити результати свого дослідження. Однак, загалом у фонді є документи, в яких присутні відомості, як в окремих випадках відбувався вплив опосередкований на процес появи добровольчих формувань, а також на становлення їх. Особливо це стосується тих, які перебували в складі ЗСУ, МВС і НГУ. По них виявлено багатий фактаж. В наказах, рапортах та інших документах є оцінка їх діяльності, в першу чергу бойової, також відомості про склад, кількість особового складу, місця виконання завдань, стан військової

дисципліни та правопорядку тощо. Дещо бідніший фактаж є про добровольчі загони, які не ввійшли або з часом інтегрувались до складу силових структур і брали активну участь у захисті територіальної цілісності та суверенітету України в ході АТО. В основному, у фонді містяться відомості про їх наявність в секторах проведення АТО, кількісний склад особового складу, прізвища або/і позивні командирів, озброєння.

Характеризуючи законодавчу групу джерел, варто зазначити, що окремого нормативно-правового документа щодо створення та функціонування добровольчих формацій немає. При вивченні законодавчої сфери за допомогою методу контент-аналізу було виявлено, що про поняття «добровольче формування» дає певне роз'яснення Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [16], де в ст.6 п.20 викладено, що є добровольчими формуваннями та зазначено, що особи, які були в складі їх та брали участь в АТО на сході України, прирівнюються до учасників бойових дій та, відповідно, підпадають під соціальний захист. Слід відзначити, що цей феномен в українському суспільстві згадується ще з березня 2014 року під різними назвами, такі як добровольчі батальйони, добровольчі загони, ополчення але синонімічно близькими за змістом.

Таким чином, можна стверджувати, що внаслідок стрімких змін суспільно-політичної обстановки в Україні, викликаних агресією Російської Федерації, анексією АР Крим та окупацією частини території Донецької та Луганської областей нашої держави, Верховна Рада та уряд України не встигали оперативно змінювати законодавство щодо створення та діяльності добровольчих формувань, як того вимагали обставини.

В переважній більшості ініціатором створення добровольчих формувань ставали громадські об'єднання. Процес формування громадських об'єднань розкритий у законі України «Про громадські об'єднання» [22]. Особливо привертає до себе закон України від 22 червня 2000 року N1835-III «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», в якому прописано процес створення на базі громадських об'єднань громадських формувань за добровільним принципом для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань. Особи, що входять до цих формувань отримали, відповідно до ст.14 вище згаданого закону, право застосовувати заходи фізичного впливу: спеціальні засоби індивідуального захисту та самооборони.

В змінах, що прийнято до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [15] від 03 листопада 2015 року №736-VIII призначено одноразову грошову допомогу добровольцям, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, та членам сімей загиблих.

Вже після оголошення в державі антитерористичної операції – 16.04.2014 року було прийнято Закон України «Про Заяву Верховної Ради України щодо захисту конституційних прав військовослужбовців Збройних

Сил України та інших військових формувань, осіб рядового і начальницького складу та інших працівників органів внутрішніх справ України, які беруть участь у антитерористичній операції, направленої на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, мирного життя українських громадян» [17]. Парламентарі звертаються до народу України із словами «Верховна Рада України у цей доленосний час випробувань закликає Український народ виявити згуртованість та віру в свої сили, патріотизм та звитягу і стати на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України».

Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2015 п.2 [35] узаконює факт, що добровольчі формування в подальшому не обов'язково повинні бути в складі Збройних Сил, МВС, Національної гвардії та інших утворених відповідно до закону військових формувань та правоохоронних органів. Головне, щоб формування виконували завдання антитерористичної операції у взаємодії із силовими суб'єктами АТО.

Матеріали преси, які стосуються добровольчих батальйонів, можна поділити на дві групи: публікації відомчої військової преси (ЗМІ Збройних Сил України та інших військових формувань); матеріали цивільних видань (урядових, регіональних, комерційних та некомерційних видань тощо). Загалом можна вважати, що пресові матеріали багаті на різнопланову інформацію. Однак для них, як і для більшості наративних джерел, властивий емоційний компонент, пропагандистська спрямованість, авторський суб'єктивізм. В періодичних друкованих виданнях, які готувалися та видавалися за власні кошти самими добровольчими формуваннями, наводилися приклади героїчних вчинків добровольців та їхньої жертвності, обговорювалися найбільш важливі проблеми, які турбують читачів, та шляхи вирішення. Такою є, наприклад, газета «Воля або смерть», яка друкується за кошти бійців батальйону «Донбас» з 2015 року. Особливістю преси добровольчих формувань є невеликий наклад, відсутність значної кількості примірників, так як збереженням їх для історії не займався ніхто, лише поодинокі екземпляри збереглися в добровольців та небайдужих сучасників.

Низка відомчих військових видань містить значний пласт інформації, дотичної до теми здійсненого дослідження. Так Міністерство оборони України – засновником газети «Народна армія» та журналу «Військо України» (до речі, ці видання є в електронному вигляді та розміщуються в Інтернеті на національному домені), в них процес формування добровольчих підрозділів висвітлено досить поверхнево, в загальних рисах, зокрема вміщено подяки за надану волонтерську допомогу [27; 32; 45] та про діяльність добровольчих формувань в зоні АТО, саме тих, що ввійшли до складу ЗС України, розглянуто глибше [7]. Наявний матеріал є достатньо об'єктивним, тому що він готувався професійними фахівцями, військовими журналістами. Наводяться приклади героїзму, опис обставин, позивні чи імена бійців, командирів тощо, що має певну військово-історичну цінність [4]. Частково є відомості про бойову підготовку, тактичні прийоми, проблеми у функціонуванні добровольчих батальйонів та шляхи їх вирішення [46].

У виданнях МВС [42], НГУ [44], міститься інформація, що стосується, в основному, лише добровольчих

батальйонів, прийнятих до лав відповідних силових структур. У цій відомчій пресі широко розкрито діяльність добровольчих формувань, їх участь в АТО. Інформація, яка подається в них, підготовлена професіоналами, її можна розглядати як досить об'єктивну.

Значний пласт загальних відомостей щодо становлення добровольчих формувань знаходимо у цивільних виданнях, як то «Голос України» [31], «Урядовий кур'єр» [9; 25], «День» [23; 37; 48], «Дзеркало тижня» [11] тощо. Зокрема висвітлено умови, в яких відбувався процес формування добровольчих батальйонів [8].

Показовою є публікація «До військкоматів шикуються черги» в «Урядовому кур'єрі» [10] від 5 березня 2014 року про масове бажання громадян України стати на захист держави від російської агресії. 2 березня 2014 року секретарем РНБО А. Парубієм було проголошено рішення про часткову мобілізацію військовозобов'язаних, хоча перший Закон, в якому було закріплено рішення щодо проведення часткової мобілізації вийшов 17 березня 2014 року [18].

Аналіз матеріалів преси дозволив виявити фактори, які суттєво вплинули на формування добровольчих загонів. Так громадські об'єднання, партії, місцеві органи самоврядування та державні органи влади, а також небайдужі окремі громадяни України активно сприяли створенню добровольчих формувань. Окремі олігархи країни фінансово зацікавлювали осіб, котрі виявляли бажання проходити службу у добровольчих формаціях, які створювалися за їхньої активної матеріальної підтримки [13]. Грошове забезпечення членів формацій на той час в декілька разів перевищувало грошове забезпечення військовослужбовців державних силових структур.

Автором виявлено, що найбільше відомостей про добровольчі батальйони міститься в електронних виданнях, які представлено у світовій мережі: сайти «Правого сектору», «Добровольчого українського корпусу», добровольчого батальйону «Карпатська Січ», добровольчого батальйону «Азов» [39; 41; 43]. Властивим для усіх них є агітаційно-пропагандистський характер матеріалу, обговорення виявів героїзму і шляхів вирішення проблеми зміцнення національної безпеки з залученням активних громадян України.

У процесі дослідження виявлено опубліковані відкриті документи державних інститутів влади, що стосувались, як обороноздатності країни, так і безпосередньо чи опосередковано добровольчих батальйонів. Знаковим є документ, де виконуючий обов'язки Президента України О. В. Турчинов під час парламентських слухань у Верховній раді України дав негативну оцінку стану, в якому перебували ЗС України та інші силові структури держави після падіння режиму Януковича та розпочатої Російською Федерацією агресії [30].

Особливо виділяється «Біла книга» [20], яка щорічно видається МО України, де містяться матеріали про діяльність добровольчих формувань [5] в зоні АТО. Розглядаються питання здійснення бойової підготовки, забезпечення озброєнням та військовою технікою, соціального та правового захисту тощо.

Варті уваги надані звіти Генеральним штабом ЗСУ [1; 2; 3] громадськості держави, де опосередковано згадуються добровольчі батальйони, дається як позитивна, так і негативна оцінка їх діяльності, подано інформацію, що в секторах зони АТО на кінець 2015 року діють в

цілому лише добровольчі батальйони, які ввійшли до складу ЗСУ та інших військових формувань [1].

Військові комісаріати не надають повної та детальної інформації стосовно особового складу добровольчих формувань, оскільки ці відомості мають гриф таємності. Отже відомості, які надані посадовими особами ЗС України про добровольців в пресі [26; 33] є дуже важливим джерелом. У них визнано спільну з ЗС України участь добровольчих формувань у зоні АТО, надано позитивний відгук щодо їх діяльності та показано відсоток добровольців від загальної кількості призваних під час мобілізації.

На даний час присутня тенденція до збільшення публікацій відкритих документів. Перевагою даного джерела є отримання інформації з ознаками об'єктивності від представників влади.

Найчисленнішим видом наративних джерел стали особисті спогади учасників. Ураховуючи суб'єктивність мемуарної літератури, при дослідженні необхідно враховувати дані про авторів: службове становище, погляди, зацікавленість їх у фіксації лише окремих подій тощо [29; 34; 36; 50]. Зі спогадів можна взяти інформацію про побут, порядки, що існували в добровольчих формувань, взаємини між особовим складом, простежити ставлення авторів до змін, що відбувалися в суспільстві, силових структурах країни та загалом у державі. Мемуари доповнюють інформацію, отриману з інших джерел, а іноді вони виявляються єдиним джерелом.

Серед опублікованих мемуарів добровольців виділяється книга у формі щоденника П. Солтиса [47]. Активіст Майдану, доброволець, котрий описав 370 днів свого перебування у Збройних Силах України та був свідком доленосних подій. Він досить відверто коментує труднощі, з якими зіткнувся, починаючи з підготовки, що пройшов як артилерист на Яворівському полігоні, та завершуючи боями в зоні АТО. П. Солтис згадує деякі особливості тактики, що використовували сили АТО у боротьбі з ворогом, а також застосовані противником. На думку автора книги, важливо заохочувати і навчати учасників АТО методиці написання мемуарів, які стануть джерелами нашої військової історії.

Оскільки нині відсутні відкриті змістовні документи в Україні, чим утруднена робота з дослідження історії участі добровольчих формувань у збройній боротьбі за територіальну цілісність держави, тому необхідно звернутися до усної історії та основного її методу – інтерв'ю. Отримані результати є важливим і найбільш інформативним на сьогодні історичним джерелом.

Підбиваючи підсумки викладеного у статті матеріалу зазначимо, що, на жаль, джерельна база досліджуваного питання не досить різноманітна у зв'язку з відсутністю відкритих матеріалів в архівах України. Закриті матеріали, що містяться у Галузевому державному архіві Міністерства оборони України є недоступними для широкого кола дослідників. Відсутня можливість опублікування результатів розвідок у відкритих виданнях, які стали би надбанням для послідовників та подальших більш глибоких досліджень з даної проблеми. Але в цілому існуюча джерельна база створює можливості для поглибленого вивчення історії створення, становлення та діяльності добровольчих формувань і їх ролі в антитерористичній операції в окремих районах Донецької і Луганської областей України. Використання

нормативно-правових документів, нарративних друкованих, електронних та усних джерел забезпечує значну вірогідність об'єктивно дослідити процес створення добровольчих формувань та їх діяльності в зоні АТО на сході України.

Список використаних джерел

1. Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24–29 серпня 2014 року від 19.10.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-ilovausk-14354/>
2. Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014–2015 років від 23.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%e2%80%932015-rokiv-16785/>
3. Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року від 03.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhod-bojovih-dij-na-debaltsevskomu-placdzarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>
4. Басараб С. Батя / Сергій Басараб // Військо України. – 2014. – №8. – С.8–11.
5. Біла книга – 2015. Збройні Сили України / [голова робочої групи І. Руснак]. – К.: Міністерство оборони України, 2016. – 105 с.
6. Бутусов Ю. Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/dobrovolchi-batalyoni-struktura-strahi-problemi-bojovogo-zastosuvannya-_html
7. Васильченко О. Батальйони українських добровольців / Олександр Васильченко // Військо України. – 2014. – №5. – С.16–18.
8. Ведернікова І. Голова Харківської ОДА Ігор БАЛУТА: «Механізм утримання ситуації в регіоні простий: влада-бізнес-силовики» / Інна Ведернікова // Дзеркало тижня. – 2014. – 22 травня – 30 мая 2014, №18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/golova-harkivskoyi-oda-igor-baluta-mehanizm-utrimannya-situaciyi-v-regioni-prostiy-vlada-biznes-siloviki-_html
9. До військкоматів шикуються черги / О. Івашко, С. Ісаченко, О. Вертіл [та ін.] // Урядовий кур'єр. – 2014. – 5 березня, №42. – С.4–5.
10. До військкоматів шикуються черги // Урядовий кур'єр. – 2014. – 5 березня, №42. – С.4–5.
11. Добробати МВС потрібні на перехідний період, їх уже менше 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/dobrobati-mvs-potribni-na-perehidniy-period-yih-uzhemen-she-22-avakov-199739_.html
12. Довідник здобувача наукового ступеня: 36. нормат. док. та інформ. матеріалів з питань атестації наук. кадрів вищої кваліфікації / Упоряд. Ю. І. Цеків; за редакцією В. Д. Бондаренка. – 5-е вид., випр. і допов. – К.: Ред. «Бюл. Вищої атестації комісії. України»: Вид-во «Толока», 2011. – 56 с.
13. «Дніпро» захищатиме від російської агресії // Урядовий кур'єр. – 2014, 17 квітня, №71. – С.6.
14. Закон України №3814-ХІІ від 16.04.14 «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>
15. Закон України від 03.11.15 про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо виплати одноразової грошової допомоги волонтерам, добровольцям, які захищають незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, та членам сімей загиблих [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/735-19>
16. Закон України від 07.04.15 про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо статусу осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/291-19>
17. Закон України від 16.04.14 «Про Заяву Верховної Ради України щодо захисту конституційних прав військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, осіб рядового і начальницького складу та інших працівників органів внутрішніх справ України, які беруть участь у антитерористичній операції, направленої на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, мирного життя українських громадян» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1215-18>
18. Закон України від 17 березня 2014 року №1126-VII «Про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію»» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1126-18>
19. Закон України від 20 березня 2003 року №638-IV «Про боротьбу з тероризмом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>
20. Закон України від 2003 року «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-15>
21. Закон України від 21 жовтня 1993 року №3543-XII «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>
22. Закон України від 22.06.12 «Про громадські об'єднання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
23. Замість одного батальйону – три! // День. – 2014. – 16 квітня, №69. – С.4.
24. Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odfoundation.eu>
25. Кадри // Урядовий кур'єр. – 2014. – 6 березня, №43. – С.3.
26. Командувач Сухопутних військ ЗС України генерал-лейтенант Анатолій Пушняков: «Ми маємо моральну перевагу над ворогом, тому що захищаємо свою землю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/NuEhUfRFSP>
27. Косенко В. Коли в ціні велика душа, а не велика кишенька / Володимир Косенко // Військо України. – 2015. – №2. – С.40–43.
28. Народна армія. Все про добровольчі батальйони, що воюють на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pereveslo.org.ua/index.php/suspilstvo/item/12197-narodna-armiya-vse-pro-dobrovol-chi-batal-yony-shcho-voyuyut-na-donbasi.html>
29. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніка АТО: популярне видання / [О. Каліновська, О. Криштопа, С. Назаренко та ін.]. – Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. – 512 с.
30. Обороздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання: матер. Парламентських слухань у Верховній раді України 23 липня 2014 р. / за заг. ред. І. М. Грабовенка / Верховна Рада України. – К.: парламентське видавництво, 2014. – 344 с.
31. Пекний О. Бійці територіальної оборони зробили вагомий внесок у визволення Донбасу / О. Пекний // Голос України. – 2015, червень, №17. – С.10.
32. Петровський В. «Народний тил» / В'ячеслав Петровський // Військо України. – 2014. – №9. – С.26–28.
33. Полное интервью начальника генштаба Виктора Муженко от 11.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/HaVzEjxVL4R>
34. Положий Є. Іловайськ. Розповідь про справжніх людей / Є. Положий. – Харків: Фоліо, 2015. – 377 с.
35. Постанова Кабінету Міністрів України №685 від 08.09.15 «Про затвердження Порядку надання статусу інваліда війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248479308>
36. Прикарпатці в АТО / [упоряд. І. Бондарев]. – Івано-Франківськ: лілея-НВ, 2015. – 128 с.
37. Рижков В. На Дніпропетровщину везуть полонених російських диверсантів / В. Рижков // День. – 2014. – 16–19 квітня, №73. – С.6.
38. Сайт «Галузевого державного архіву МО України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/zvernennya-gromadyan/galuzevij-derzhavnij-arkiv/>
49. Сайт «Добровольного Українського корпусу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ps-zahid.info/news/dobrovolchij-ukrajinskyj-korpus-duk>

40. Сайт «Офіційний веб-портал Державної архівної служби України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/>
41. Сайт «Правого сектору» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravuysektor.info/>
42. Сайт газети «Іменем закону» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imzak.org.ua/>
43. Сайт добровольного батальйону «Карпатська Січ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/karpatsich>
44. Сайт журналу «Ратник» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%96-633510606719638/>
45. Смелов Ю. «Волонтерська армія» і ініціатива з тилу рятую України / Юрій Смелов // Військо України. – 2014. – №7. – С.8–13.
46. Смелов Ю. Польові дослідження від «Сагайдаків» / Юрій Смелов // Військо України. – 2014. – №11. – С.36–39.
47. Солтис П. О. 370 днів у камуфляжі (записки артилериста) / П. О. Солтис. – Острог–Здолбунів: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – 328 с.; іл.
48. У Сумах. Спроби провокацій // День. – 2014. – 6 березня, №41. – С.8.
49. Указ Президента України від 24 вересня 2015 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>
50. Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки). Вип.1 / за ред. В. Мороко; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запорізь. нац. ун-т, Іст. ф-т. – Київ: К.І.С., 2015. – 176 с. – Електрон. версія вид. – Режим доступу: <http://bit.ly/2bBKQzo> (дата звернення: 17.08.2016). – Назва з екрана.
- ### References
1. Analiz boiovykh dii v raioni Ilovaiska pislia vtorhnnenia rosiiskykh viisk 24–29 serpnia 2014 roku vid 19.10.2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk-14354/>
  2. Analiz boiovykh dii na skhodi Ukrainy v khodi zymovoi kampanii 2014–2015 rokiv vid 23.12.2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%e2%80%932015-rokiv-16785/>
  3. Analiz Heneralno shtabu ZSU shchodo boiovykh dii na Debal'tsevs'komu platsdarmi z 27 sichnia do 18 liutoho 2015 roku vid 03.02.2016 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shchodo-bojovih-dij-na-debal'tsevs'komu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>
  4. Basarab S. Batia / Serhii Basarab // Viisko Ukrainy. – 2014. – №8. – S.8–11
  5. Bila knyha – 2015. Zbroini Syly Ukrainy / [holova robochoi hrupy I. Rusnak]. – K.: Ministerstvo oborony Ukrainy, 2016. – 105 s.
  6. Butusov Yu. Dobrovolchi bataliony: struktura, strakhy, problemy boiovoho zastosuvannya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/internal/dobrovolchi-batalyoni-struktura-strahi-problemi-boiovoogo-zastosuvannya-_html
  7. Vasylychenko O. Bataliony ukrainskykh dobrovoltsiv / Oleksandr Vasylychenko // Viisko Ukrainy. – 2014. – №5. – S.16–18.
  8. Vedernikova I. Holova Kharkivskoi ODA Ihor BALUTA: «Mekhanizm utrymannya situatsii v rehioni prostyi: vlada–biznes–sylovyky» / Inna Vedernikova // Dzerkalo tyzhnia. – 2014. – 22 travnia – 30 maia 2014, №18. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/internal/golova-harkivskoyi-oda-igor-baluta-mekhanizm-utrimannya-situatsiyi-v-regioni-prostyi-vlada-biznes-siloviki-_html
  9. Do viiskomativ shykuiutsia cherhy / O. Ivashko, S. Isachenko, O. Vertil [ta in.] // Uriadovyi kurier. – 2014. – 5 bereznia, №42. – S.4–5.
  10. Do viiskomativ shykuiutsia cherhy / Uriadovyi kurier. – 2014. – 5 bereznia, №42. – S.4–5.
  11. Dobrobaty MVS potribni na perekhidnyi period, yikh uzhe menshe 22 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/UKRAINE/dobrobaty-mvs-potribni-na-perehidniy-period-yih-uzhe-menshe-22-avakov-199739_.html
  12. Dovidnyk zdobuvacha naukovoho stupennia: Zb. normat. dok. ta inform. materialiv z pytan atestat. nauk. kadriv vyshchoi kvalifikatsii / Uporiad. Yu. I. Tsekov; za redaktsiieiu V. D. Bondarenka. – 5-e vyd., vypr. i dopov. – K.: Red. «Biul. Vyshchoi atestat. komis. Ukrainy»: Vyd-vo «Toloka», 2011. – 56 s.
  13. «Dnipro» zakhyschatyme vid rosiiskoi ahresii / Uriadovyi kurier. – 2014, 17 kvitnia, №71. – S.6.
  14. Zakon Ukrainy №3814–XII vid 16.04.14 «Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>
  15. Zakon Ukrainy vid 03.11.15 pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu» shchodo vyplaty odnorazovoi hroshovoi dopomohy volonteram, dobrovoltsiam, yaki zakhyschali nezalezhnist, suverenitet ta terytorialnu tsilisnist Ukrainy, ta chlenam simei zahybylykh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/735-19>
  16. Zakon Ukrainy vid 07.04.15 pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu» shchodo statusu osib, yaki zakhyschali nezalezhnist, suverenitet ta terytorialnu tsilisnist Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/291-19>
  17. Zakon Ukrainy vid 16.04.14 «Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo zakhystu konstytutsiinykh prav viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvan, osib riadovoho i nachalnytskoho skladu ta inshykh pratsivnykyv orhaniv vnutrisniikh sprav Ukrainy, yaki berut uchast u antyterystychnii operatsii, napravlenni na zakhyst nezalezhnosti, suverenitetu ta terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy, myrnoho zhyttia ukrainskykh hromadian» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1215-18>
  18. Zakon Ukrainy vid 17 bereznia 2014 roku №1126–VII «Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro chastkovu mobilizatsiiu»» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1126-18>
  19. Zakon Ukrainy vid 20 bereznia 2003 roku №638–IV «Pro borotbu z teroryzmom» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>
  20. Zakon Ukrainy vid 2003 roku «Pro demokratychni tsvylni kontrol nad Voiennoiu orhanizatsiieiu i pravookhoronnymy orhanamy derzhavy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-15>
  21. Zakon Ukrainy vid 21 zhovtnia 1993 roku №3543–XII «Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>
  22. Zakon Ukrainy vid 22.06.12 «Pro hromadski obiednannia» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
  23. Zamist odnogo batalionu – try! / Den. – 2014. – 16 kvitnia, №69. – S.4.
  24. Zvit: Dobrovolchi bataliony. Vynykennia, diialnist, superechnosti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.odfoundation.eu>
  25. Kadry / Uriadovyi kurier. – 2014. – 6 bereznia, №43. – S.3.
  26. Komanduvach Sukhoputnykh viisk ZS Ukrainy heneral–leitenant Anatolii Pushniakov: «My maiemo moralnu perevalu nad vorohom, tomu shcho zakhyschaliemo svoiu zemliu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/NUcEhUfRFSP>
  27. Kosenko V. Koly v tsini velyka dusha, a ne velyka kyshennia / Volodymyr Kosenko // Viisko Ukrainy. – 2015. – №2. – S.40–43.
  28. Narodna armia. Vse pro dobrovolchi bataliony, shcho voiuut na Donbasi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pereveslo.org.ua/index.php/suspilstvo/item/12197-narodna-armiya-vse-pro-dobrovol-chi-batal-yony-shcho-voyuyut-na-donbasi.html>
  29. Neoholoshena viina. Nevidomi fakty i khroniky ATO: populiarne vydannia / [O. Kalinovska, O. Kryshchop, Ye. Nazarenko ta in.]. – Kh.: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2015. – 512 s.
  30. Oboronozdatnist Ukrainy u XXI stolitti: vyklyky, zahrozy ta shliakhy yikh podolannia : mater. Parlamentskykh slukhan u Verkhovni radi Ukrainy 23 lypnia 2014 r. / za zah. red. I. M. Hrabovenka / Verkhovna Rada Ukrainy. – K.: parlamentske vydavnytstvo, 2014. – 344 s.
  31. Peknyi O. Biitsi terytorialnoi oborony zrobyly vahomyi vnesok u vyzvolennia Donbasu / O. Peknyi // Holos Ukrainy. – 2015, cherven, №17. – S.10.
  32. Petrovskiy V. «Narodnyi tyb» / Viacheslav Petrovskiy // Viisko Ukrainy. – 2014. – №9. – S.26–28.
  33. Polnoe ynterviu nachalnyka henshtaba Vykтора Muzhenko ot 11.12.2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/HaVzEjxVL4R>

34. Polozhii Ye. Ilovaik. Rozpovid pro spravzhnikh liudei / Ye. Polozhii. – Kharkiv: Folio, 2015. – 377 s.

35. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №685 vid 08.09.15 «Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia statusu invalida viiny osobam, yaki otrymaly invalidnist vnaslidok poranennia, kontuzii abo kalitstva, oderzhanykh pid chas bezposerednoi uchasti v antyterorystychnii operatsii, zabezpechenni yii provedennia» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248479308>

36. Prykarpatti v ATO / [uporiad. I. Bondarev]. – Ivano-Frankivsk: lileia-NV, 2015 – 128 s.

37. Ryzhkov V. Na Dnipropetrovshchynu vezut polonenykh rosiiskykh dyversantiv / V. Ryzhkov // Den. – 2014. – 16–19 kvitnia, №73. – S.6.

38. Sait «Haluzevoho derzhavnogo arkhivu MO Ukrainy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/zvernennya-gromadyan/galuzevij-derzhavnij-arxiv/>

39. Sait «Dobrovolchoho Ukrainkoho korpusu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ps-zahid.info/news/dobrovolchij-ukrajinskij-korpus-duk>

40. Sait «Ofitsiinyi veb-portal Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.archives.gov.ua/>

41. Sait «Pravoho sektoru» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pravyysektor.info/>

42. Sait hazety «Imenem zakonu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.imzak.org.ua/>

43. Sait dobrovolchoho batalionu «Karpatska Sich» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vk.com/karpatsich>

44. Sait zhurnal «Ratnyk» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%96-633510606719638/>

45. Smielov Yu. «Volonterska armia» i initsiatyva z tylu riatiue Ukrainu / Yurii Smielov // Viisko Ukrainy. – 2014. – №7. – S.8–13.

46. Smielov Yu. Polovi doslidzhennia vid «Sahaidakiv» / Yurii Smielov // Viisko Ukrainy. – 2014. – №11. – S.36–39.

47. Soltys P. O. 370 dnev u kamufliazhi (zapysky artylerysta) / P. O. Soltys. – Ostroh-Zdolbuniv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2016. – 328 s.; il.

48. U Sumakh. Sproby provokatsii / Den. – 2014. – 6 bereznia, №41. – S.8.

49. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 veresnia 2015 roku «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i obrony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku «Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy»» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>

50. Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2015 roky). Vyp.1 / za red. V. Moroko; Ukr. in-t nats. pamiaty, Zaporiz. nats. un-t, Ist. f-t. – Kyiv: K.I.S., 2015. – 176 s. – Elektron. versiiya vyd. – Rezhym dostupu: <http://bit.ly/2bbKQzo> (data zvernennia: 17.08.2016). – Nazva z ekrana.

Stasyuk Yu. M., military graduate student, Scientist and Methodological Center of Military History, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovsky (Ukraine, Kyiv), yura.stasyuk.1975@i.ua

Historical sources of volunteer battalions participated in the anti-terror operation

The aim of writing the article is to analyze major historical sources on the creation of volunteer formation and their activity in the zone of the anti-terrorist operation in the east of Ukraine. It is the first attempting to study this source base.

Based on the author's interpretation of problems the subdivision of historical source base is offered: the archive materials, normative and legal acts, published documents, materials of the press, materials from a global electronic network, recollections of witnesses.

The article reflects the author's analysis and systematization of basic research ways of historical sources that have direct or indirect information on the creation, activity, reformation or resubordination of volunteer military forces (commonly recognized name is «volunteer battalions»).

Summarizing the results of the research, the author concludes that the existing source base on this issue creates opportunities for the deep study of the history of the creation, formation and activity of volunteer battalions and their role in the anti-terrorist operation in separate districts of Donetsk and Lugansk regions of Ukraine.

Keywords: volunteer battalions, forming volunteer, Russian aggression, historical sources.

* * *

УДК 94(479.24)

Рустамова Д.,
доктор исторических наук, Бакинский
государственный университет (Азербайджан, Баку),
rus_rahimli@yahoo.com

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ

Конец XIX в. – начало XX в. период интенсивного развития капиталистических отношений в промышленности и в сельском хозяйстве. Однако этот процесс носил неравномерный характер, в то время как капиталистический уклад становился господствующим, в некоторых отраслях экономики параллельно существовали отсталые феодальные методы хозяйствования.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, промышленность, сельское хозяйство, капитализм.

(статья друкується мовою оригіналу)

Известно, что уровень социально-экономического развития Азербайджана в конце XIX – начале XX в., в советской историографии принижался. Многие историки не признавали, что капиталистический способ производства был доминирующим во многих отраслях промышленности Азербайджана в этот период [4]. Решительный ответ был дан этой вышеназванной установке, которое, по нашему мнению, скорее было политизированным, в научных трудах А. С. Сумбатзаде, «все закономерности развития капиталистической экономики, в целом были характерны и для экономики, социального строя дореволюционного Азербайджана [15, с. 14]. Этот вывод автором был сделан на основе обширного фактического материала. Эти обобщения нашли свое подтверждение в дальнейшем в научных трудах М. Исмаилова [5], которые еще более расширили круг, рассматриваемых вопросов, а выводы, сделанные в них, представляют для нас особую ценность. Уже в последующие годы, написанные труды по этой проблеме, опирались на эти выводы, а в дальнейшем и продолжили их. Конечно, были и исключения, ведь речь идет о советском периоде истории, когда директивы, направленные сверху, воспринимались, как установка и обязательное его исполнение [1].

На современном этапе, эта проблема не является предметом обсуждения, а окончательный ответ, по нашему мнению был дан С. Алиярлы «первые ростки нового строя в Азербайджане, в том числе в Баку появились на «естественной почве» [8, с. 682] в конце XVIII – начале XIX веков. Поэтому не видеть связи между экономикой Азербайджана и капиталистическим производством и заявлять, что «капиталистическая экономика Баку не была порождена социально-экономическим развитием Азербайджана» нуждается в существенном уточнении» [8, с. 682, 217]. На рубеже XIX–XX вв. перед Россией стояло ряд задач: в области экономической завершение промышленного переворота и осуществление индустриализации страны, в области политической – создание правового государства, в области социальной – формирование гражданского общества [14, с. 19].

Между тем, новые веяния, связанные с достаточно бурным развитием капиталистических отношений в России, нашли свое отражение практически во всех секторах экономики страны [14, с. 35]. Российский капитализм рос как естественным путем «снизу», так и усиленно насаждался «сверху». Его развитие носило крайне неравномерный, очаговый характер, как в отраслевом, так и в территориальном плане.